

In de voetsporen van Spinoza in het Oude Centrum van Den Haag

Door Hofcultuur

© Hofcultuur

Kijk voor de route, het kaartmateriaal en de audiotour op
Izi.Travel met de volgende QR-code

Inleiding

Spinoza (1632-1677) is de bekendste filosoof van Nederland. Zijn denkbeelden over de vrijheid van meningsuiting, democratie en het spanningsveld tussen kerk en staat zijn nog steeds actueel. Zijn werk is vernieuwend en baanbrekend. Op 23-jarige leeftijd wordt hij verstoten uit de joodse gemeenschap. Hij vertrekt uit Amsterdam naar Rijnsburg en verhuist later naar Voorburg en daarna naar Den Haag.

In deze audiotour staat Den Haag centraal. Den Haag speelde in de Gouden Eeuw een prominente rol in de Republiek. Het was de Hofstad, het centrum van macht en bestuur en de bakermat van kunst en wetenschap. We plaatsen Spinoza in de dynamische wereld van de 17de eeuw. De tocht gaat door zijn buurt, langs zijn huis en zijn graf. Net als Spinoza waren de kunstenaars en wetenschappers die hier woonden stuk voor stuk vernieuwers. Waren zij een product van hun tijd of was de tijd een product van hun vindingrijkheid? Conflict, filosofie, theologie, kunst, politiek en wetenschap staan centraal.

1 Spinoza in beeld

Bento de Spinoza (1632-1677) is geboren in een Joodse wijk in Amsterdam. Hij zal uitgroeien tot één van de belangrijkste filosofen ter wereld. Deze wandeling begint bij het beeld van Spinoza op de Paviljoensgracht en eindigt bij zijn graf. Aanleiding voor deze wandeling is dat het 350 jaar geleden is dat Spinoza in Den Haag kwam wonen.

Peinzende filosoof

Ruim tweehonderd jaar na het overlijden van Spinoza, wordt het beeld van de filosoof onthuld. Uit zeventien inzendingen is het beeld van Frédéric Hexamer (1847-1924) gekozen. Het beeld van Spinoza is één van de oudste beelden van de stad. De peinzende filosoof kijkt uit over de Paviljoensgracht. Terwijl er in de tijd dat hij hier woonde water door de gracht stroomde, is hij nu -verzonken in gedachten- in vaste vorm gegoten.

Opnieuw in de belangstelling

Spinoza's ideeën staan opnieuw in de belangstelling. Hij is de eerste democratische filosoof ter wereld. Hij pleit voor een democratische Republiek, waarin elk individu in gelijke mate kan profiteren van voordelen als stabiliteit, veiligheid en bescherming en ten behoeve van dit algemeen nut een deel van zijn persoonlijke vrijheid afstaat. Dit waren revolutionaire gedachten in de 17de eeuw, een tijd waarbij slechts een kleine groep profiteerde en veel mensen door

de gevestigde macht zoals de kerk, de staat, justitie of het onderwijs werden onderdrukt.

Spinozakwartier en Spinozabrug

In oktober 2021 werden verschillende initiatieven gerealiseerd om Spinoza in zijn eigen stad Den Haag beter op de kaart te zetten, waaronder de naamgeving van Spinoza Kwartier voor deze buurt, met de plaatsing van gevelbordjes, en de hernoeming van de Paviljoensbrug, verderop in de straat, naar de Spinozabrug.

2 Het Spinozahuis

Spinoza woont de laatste jaren van zijn leven in Den Haag, waarvan de laatste zes jaar op de zolderverdieping van dit huis, bekend als Domus Spinozana (1671-1677). Hij huurt de kamer van kunstschilder Van Spijck. De ruimte is klein (2,5 x 4 meter met schuine wanden). Hier overlijdt Spinoza op 21 februari 1677, op 44-jarige leeftijd.

Gedachtengoed op papier

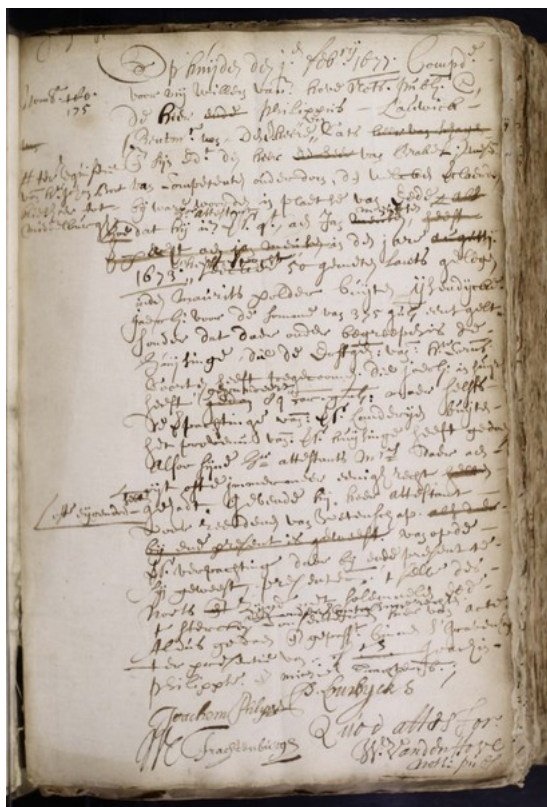
In dit huis werkt Spinoza aan het Theologisch-politiek traktaat. De Ethica en de Tractatus Politicus (Staatkundig Vertoog) worden na zijn dood door zijn vrienden gepubliceerd als onderdeel van de Opera posthuma (Nagelate geschriften). Hier formuleert hij zijn natuurfilosofie en ideeën over tolerantie, vrijheid van meningsuiting, naastenliefde en de rol van politieke en religieuze instituties.

Lenzen slijpen, instrumenten maken en tekenkunst

Spinoza verdient zijn brood met het slijpen van lenzen en het bouwen van wetenschappelijke instrumenten, zoals microscopen. Daarnaast maakt hij schetsen.

Zijn biograaf Johannes Colerus (1647-1707) schrijft:

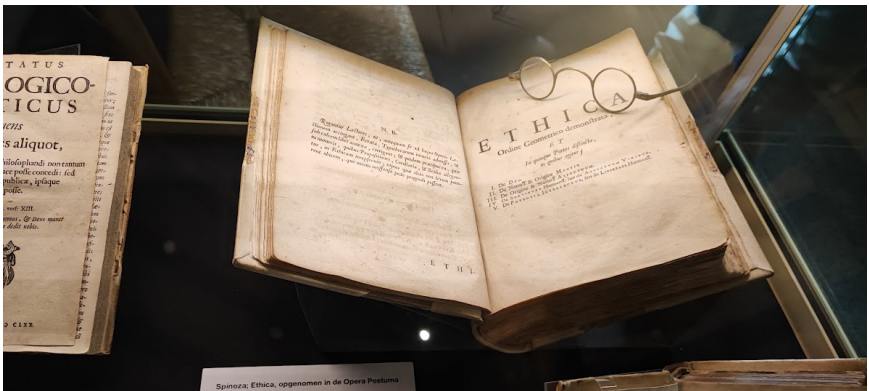
*"In zijn inboedel werden verscheidene stukken van zulk
geslepen glas gevonden en voor een redelijke prijs
verkocht. Dat heb ik uit de rekening van de
veilingmeester kunnen opmaken. Daarnaast leerde hij
zichzelf de tekenkunst aan, zodat hij iemands portret
met inkt of houtskool kon schetsen. Ik heb een heel
boekje met zijn kunstwerkjes in handen gehad, waarin
hij verschillende personen, die hij kende ..., afgebeeld
heeft..."*

Waarschijnlijk slijpt Spinoza zijn lenzen in een achterruijnte van het atelier.

Erfenis

Na zijn overlijden wordt een inventaris van zijn nalatenschap opgesteld. Hij laat 161 boeken en enkele schulden achter. Zijn jongste zus, Rebecca, weigert de erfenis, waarna alles wordt geveild.

Spinoza, Ethica, opgenomen in de Opera Postuma.

3 Ethica

Deus sive Natura - God of de Natuur

Spinoza's filosofie draait om de concepten van substantie en God, die hij als één en hetzelfde beschouwt. Volgens Spinoza is God geen persoonlijk, transcendent wezen dat boven de natuur staat, maar de natuur zelf - Deus sive Natura (God of de Natuur). Deze substantie is de oorzaak van zichzelf, eeuwig en oneindig, en alles in het universum is een manifestatie van deze substantie. Wij, mensen, kennen slechts twee van de eigenschappen van deze substantie: denken en uitgebreidheid (geest en materie).

Natuurwetten

In zijn werk De Ethica stelt Spinoza dat alles in de natuur oorzakelijk bepaald is en dat alles wat gebeurt, in principe te begrijpen en te verklaren is. Onze onwetendheid over deze oorzaken doet ons spreken van wonderen of van een vrije wil, maar in werkelijkheid is alles het gevolg van de eeuwige natuurwetten.

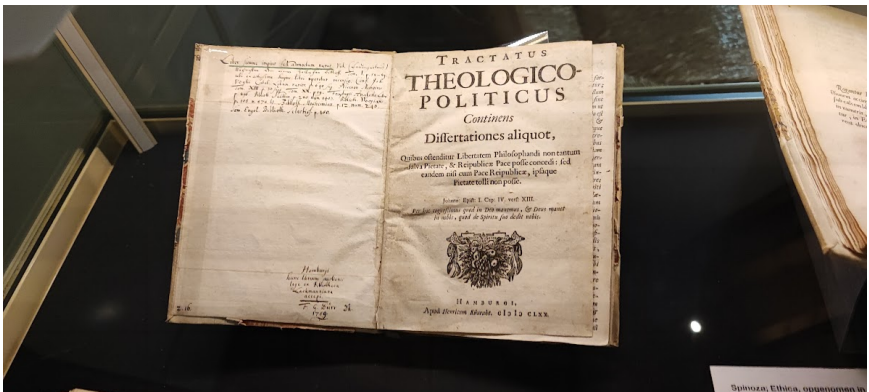
Amor Dei intellectualis - de intellectuele liefde tot God

In Spinoza's visie zijn lichaam en geest niet gescheiden, maar vormen ze samen de ene werkelijkheid van een individu. De mens is een eenheid van lichamelijke en geestelijke aspecten. Deze eenheid is een uitdrukking van de oneindige natuur die in alles aanwezig is. De geest is een

“straal” van Gods verstand, en ons lichaam is een deel van Gods lichaam. De kennis en het bewustzijn die we ontwikkelen, vooral het intuïtieve inzicht in de onderlinge verbondenheid van alles, leiden tot de hoogste vorm van liefde: de intellectuele liefde tot God (amor Dei intellectualis), die voor Spinoza de essentie van geluk en verlossing vormt.

Deductieve benadering

De Ethica is Spinoza's belangrijkste werk, waarin hij deze ideeën verder uitwerkt. Het boek is een systematische verkenning van de aard van God, de natuur, de menselijke emoties en de manier waarop we kennis vergaren. Spinoza gebruikt een wiskundige, deductieve benadering om zijn filosofie op te bouwen, wat het werk zowel grondig als moeilijk leesbaar maakt. In zijn afsluitende woorden benadrukt Spinoza dat al het voortreffelijke even moeilijk als zeldzaam is.

Spinoza, Ethica, organon van

4 De poort van Spinoza

*"Deze smalle poort leidt onvermoed
Naar ruimte tot ons geestelijk goed."*

De spreuk boven de Spinozapoort is bedacht door limerickschrijver Lodewijk Beut ter gelegenheid van het Spinozajaar 1977. Het is een mooie aanleiding om het te hebben over een van de meest revolutionaire boeken van Spinoza, namelijk het Theologisch-politiek traktaat (TPT).

Theologisch-politiek traktaat (TPT)

*Op de titelpagina staat een zin uit de bijbel.
"Hieraan onderkennen wij dat wij in God blijven en
God in ons, dat hij ons van zijn geest gegeven heeft."*

– De eerste brief van Johannes, hoofdstuk 4, vers 13
(titelpagina TPT)

Het werk verschijnt in 1670 en wordt anoniem gepubliceerd. Het is algemeen bekend dat Spinoza de auteur is. Spinoza plaatst het gezag van de politiek boven dat van de kerk en pleit voor democratie en vrijheid van meningsuiting. Voor Spinoza zijn filosofie (de waarheid zoeken) en theologie (vroomheid en gehoorzaamheid) strikt onderscheiden zaken.

Het traktaat krijgt veel kritiek en circuleert als een ‘verboden vrucht’. Vier jaar na zijn dood wordt het werk in de Republiek alsnog verboden.

Spinoza in zijn tijd

Spinoza leeft in een periode van hevige spanningen tussen godsdienst en politiek. Hij verdedigt de vrijheid van denken en meningsuiting, en pleit voor een scheiding tussen filosofie en theologie. Hij bekritiseert religieus fanatisme. Spinoza stelt dat de Bijbel niet het woord van God is, maar het werk van de mens; Het is niet een goddelijke openbaring, maar een historisch document dat in zijn tijdscontext begrepen moet worden.

Libertas Philosophandi

Spinoza stelt dat de vrijheid om te filosoferen niet mag leiden tot haatzaaien, maar moet worden gebruikt om politieke kwesties rationeel te bespreken. Vrijheid betekent voor hem niet ‘doen wat je wilt’, maar leven volgens de rede.

Spinoza als grondlegger van de moderne bijbelstudie

Spinoza verzet zich tegen de letterlijke Bijbelinterpretatie van zijn tijd en richt zich op een wetenschappelijke benadering. Hij onderzoekt wat een auteur in zijn historische context probeert over te brengen. Taalstudie, het analyseren van uitspraken, de historische omstandigheden en het doel van de auteur spelen hierbij een essentiële rol.

Spinoza en de Hebreeuwse taal

Spinoza richt zich op het Oude Testament, geschreven in het Hebreeuws. Dat Spinoza een expert was in de Hebreeuwse taal, blijkt uit zijn Compendium van de Grammatica van de Hebreeuwse Taal, dat hij waarschijnlijk tussen 1674 en 1677 schreef.

Wonderen en wijsheid

Spinoza verklaart wonderen als bijgeloof of als gebeurtenissen die door de wetten van de natuur kunnen worden verklaard. Sommige wonderen moeten spiritueel

worden begrepen. Hij biedt handvatten om waarheid en onwaarheid van elkaar te onderscheiden.

In een van zijn brieven aan Henri Oldenburg, secretaris van de Royal Society, schrijft hij dat de opstanding van Christus kan worden opgevat als een spirituele opstanding, die alleen door gelovigen wordt ervaren.

Volgens Spinoza is het belangrijkste om te kennen wat hij noemt de eeuwige Zoon van God, oftewel Gods eeuwige wijsheid, die in alle dingen en vooral in de menselijke ziel is geopenbaard—en in het bijzonder in Jezus Christus. Niemand kan de staat van zaligheid bereiken zonder deze wijsheid, die onderscheid leert maken tussen waarheid en onwaarheid, goed en kwaad. Deze wijsheid is voornamelijk door Jezus Christus geopenbaard en door zijn leerlingen verkondigd.

God en de Bijbel

De bedoeling van de Bijbel is niet om filosofie te bedrijven, maar om mensen gehoorzaam te maken. De Bijbel spreekt daarom in menselijke termen. Omdat gewone mensen de diepere waarheid niet kunnen bevatten, wordt God volgens Spinoza bijvoorbeeld als een koning en wetgever voorgesteld. Beelden van Gods toorn of berouw moeten ook niet letterlijk worden genomen. Volgens Spinoza gebeurt alles weliswaar volgens Gods wil, maar is Gods wil niet als menselijke wil met voorkeuren en emoties zoals boosheid of genade. God veroorzaakt alles wat een positieve essentie heeft, niet de onvolmaaktheid die een gevolg is van menselijke daden, zoals de zonde. Zonde en kwaad bestaan niet als op zichzelf staande dingen, maar zijn gewoon een tekort aan volmaaktheid.

5 Lokaal der gelovigen

Is dit een schuilkerk? Nee, dit is het Lokaal der Gelovigen. Het is technisch gezien geen kerkgenootschap, en het gebouw stamt niet uit de 17de eeuw. Toch is het niet vreemd dat veel toeristen denken dat dit een schuilkerk is.

De gemeenschap scheidt zich in de 19de eeuw af van de Anglicaanse Kerk in Engeland. Nog steeds wordt hier elke zondag een eredienst met avondmaalsviering gehouden. Vanwege de afkeer van kerkgenootschappen, instituties en organisatievormen wordt 'vergadering van gelovigen' vaak tussen aanhalingstekens en in kleine letters geschreven, om de indruk van een vaste organisatie te vermijden. De eigen kring wordt beschreven als een kring van 'broeders'.

De Unie van Utrecht en geloofsvrijheid

In de Republiek geldt het principe van geloofsvrijheid, maar in de praktijk mag men zijn geloof slechts binnenshuis belijden. De Unie van Utrecht (1579) legt de basis voor deze religieuze tolerantie: iedereen mag zijn eigen overtuiging hebben, maar moet ook de vrijheid van anderen respecteren. Hoewel de Republiek bekendstaat om haar verdraagzaamheid, is er officieel slechts één staatskerk: het calvinisme.

Schuilkerken in de Republiek

Publieke geloofsuitoefening buiten het calvinisme is verboden. Dit leidt tot de oprichting van schuilkerken:

kerken die van buiten niet als zodanig herkenbaar zijn. Rooms-katholieken, oudkatholieken, remonstranten, lutheranen en doopsgezinden maken hiervan gebruik. In de praktijk is het religieuze landschap sterk versnipperd.

Spinoza over ceremonies en kerkelijke instituties

Spinoza stelt dat religieuze ceremonies afhankelijk zijn van tijd en plaats en daarom geen universele waarde hebben. Ze dienen vooral om sociale samenhang en culturele identiteit te versterken. Ceremoniële wetten en religieuze geschiedverhalen moeten volgens hem niet verward worden met universele goddelijke wetten.

Spinoza over religie

"De vreugde die voortkomt uit de kennis van God is de hoogste vreugde, omdat deze vreugde de geest in staat stelt om zich te verenigen met de eeuwige natuur."

Ethica, Deel V, Propositie 36

Volgens Spinoza leidt kennis van God (de natuur) tot de hoogste vorm van gelukzaligheid. Dit komt doordat die kennis harmonie met de natuurwetten mogelijk maakt en ervoor zorgt dat men zich niet langer door passies laat overheersen. De bewustwording van God in de eigen geest vormt volgens hem de basis voor verlossing en geluk.

Spinoza ziet religie en vroomheid als noodzakelijk voor een vreedzame en vrije samenleving. De kerk valt onder de staat en had de taak burgers te onderwijzen in het respecteren van de wet. Hij stelt dat mensen niet

deugdzaam moeten leven om een beloning te verdienen, maar dat de beloning van deugdzaamheid de deugd zelf is. De essentie van religie is volgens hem dan ook: je naaste liefhebben als jezelf en God boven alles stellen.

De Bijbel moet volgens Spinoza niet altijd letterlijk worden genomen. In zijn *Tractatus Theologico-Politicus* (hoofdstuk 6) betoogde Spinoza bijvoorbeeld dat de schepping van de wereld in zes dagen, zoals beschreven in Genesis, niet rationeel of logisch verdedigbaar is.

6 De Gaper

Op de Dunne Bierkade zie je een eeuwenoud symbool dat oorspronkelijk diende als uithangbord voor apotheken en kruideniers: een gaper. Deze gapers maakten dergelijke zaken herkenbaar, zelfs voor analfabeten. De houten kop op deze locatie (gemaakt in 2017 door Ernst Hazenbroek) past perfect in de traditie van de volkskunst en is een knipoog naar het verleden van deze gracht, waar ooit een kruidenier gevestigd was.

Hoewel de gaper zijn mond wijd open heeft, is dat niet om te gapen, maar om een medicijn in te nemen. De vaak verwrongen grimas van dit soort beelden weerspiegelt de bittere smaak van medicijnen—men geloofde immers dat bitterheid een teken was van geneeskrachtige werking.

Import en Handel

De familie Spinoza heeft een lange geschiedenis van vervolging. Veel Joden vluchten naar Holland vanwege het tolerante klimaat, na eeuwen van onderdrukking door de inquisitie. Spinoza's familie komt oorspronkelijk uit Spanje, vlucht naar Portugal, wordt daar gedwongen katholiek te worden en komt via Frankrijk of Antwerpen uiteindelijk in Nederland terecht. Daar bouwt Spinoza's vader, Michael d'Espinosa, een succesvolle handel op.

Veel Joodse handelaren in de Gouden Eeuw, waaronder Michael d'Espinosa, importeren exotische goederen zoals zuidvruchten en amandelen uit het Middellandse Zeegebied. Daarnaast verkopen ze producten met medicinale eigenschappen, die worden aangeboden bij

apotheken en drogisterijen. Vermoedelijk werkt Spinoza vanaf zijn veertiende al mee in de zaak van zijn vader.

Bloeitijd na de Tachtigjarige Oorlog

Na het einde van de Tachtigjarige Oorlog in 1648 breekt een bloeiperiode aan voor Joodse handelaren in de Republiek. Spanje en Portugal zijn weer toegankelijk voor Nederlandse kooplieden, wat de handel stimuleert. Maar deze welvaart blijkt kwetsbaar.

Oorlog en Financiële Tegenslagen

De vreugde duurt niet lang. In 1652 breekt de Eerste Engels-Nederlandse Oorlog uit. De machtige Engelse vloot controleert de zeeën, confisqueert Hollandse schepen en brengt de handel zware schade toe. Ondernemers zoals de familie Spinoza lijden grote verliezen. Alsof dat niet genoeg is, raakt Spinoza's vader in financiële problemen door een ongunstige erfenis: hij accepteert een nalatenschap die meer schulden dan bezittingen bevat en wordt gedwongen deze af te lossen.

Spinoza als Koopman

Na de dood van hun vader (1654) en hun oudere broer Isaac nemen Spinoza en zijn jongere broer Gabriel de familiezaak over, onder de naam Bento y Gabriel d'Espinosa. Maar Spinoza's toekomst ligt niet in de handel. Hij raakt steeds meer geïnteresseerd in filosofie en wetenschappen, wat hem uiteindelijk op een ander pad brengt—ver weg van de wereld van kruiden, specerijen en gapers.

7 Van Balckeneynde Huis

Bouwkunst geeft de kersverse Republiek identiteit. Den Haag is vanaf de Gouden Eeuw het centrum van macht en bestuur en de bakermat van kunst en wetenschap. Het stadhoudelijk hof, burgers en regenten stimuleren de bouwkunst. Architecten zorgen voor statige gebouwen en pleinen en hebben hiermee de identiteit van Den Haag vormgegeven.

Bouwen in de Gouden Eeuw algemeen

Stadhouder Frederik Hendrik, prins van Oranje (1584-1647), en zijn secretaris Constantijn Huygens (1596-1687) nemen de beste architecten in dienst, zoals Pieter Post (1608-1669). Ze bouwen in de stijl van het Hollands Classicisme. De ideeën van Andrea Palladio, een Italiaanse architect (1508-1580), worden gecombineerd met de architectuur van de Romein Vitruvius (85-20 v.Chr.) en de typisch Hollandse baksteenarchitectuur. Deze mengeling van invloeden zorgt voor de gebouwen, waarin harmonie in wiskundige verhoudingen doorklinken.

Samenwerking Pieter Post en Van Balckeneynde

Pieter Post woont ook in de buurt, namelijk op de Amsterdamse Veerkade en werkt nauw samen met Claes Dircx van Balckeneynde (1599/1600-1664), de bewoner van het Van Balckeneynde Huis. Hij woont op de Veerkade. Spinoza woont aanvankelijk aan dezelfde gracht. Bij Post staan meetkundige verhoudingen centraal. Het gaat om de

door God verordende harmonische wereldorde, zoals opnieuw geformuleerd door Italiaanse Renaissance-architecten.

De juiste wiskundige verhoudingen zijn de kern van goede architectuur, net als wiskunde de basis is voor filosofie volgens Spinoza. Hij begint bij de vraag naar wat werkelijk bestaat en reflecteert op zijn idee dat alles in de natuur volgens wiskundige en logische wetten werkt.

"De dingen die we duidelijk en distinct kennen, moeten noodzakelijkerwijs bestaan; ze kunnen niet anders dan bestaan."

Ethica, specifiek uit deel 2, lemma 1

Kennis van de werkelijkheid (God of de Natuur) is niet afhankelijk is van subjectieve ervaringen of vooroordelen, maar dat het kan worden bereikt door logisch en wiskundig denken.

8 Vanitas schilder in de straat

Abraham van Beijeren (1620/1621-1690) is een beroemd schilder. Hij staat bekend om zijn stillevens, vooral van luxe objecten, de zogenaamde pronk-stillevens. Van Beijeren woont vanaf 1668 aan de Amsterdamse Veerkade. Een jaar later komt Spinoza iets verderop aan de Stille Veerkade wonen. Dit maakt het mogelijk dat hun levens elkaar kruisen, zowel in tijd als in plaats.

Vanitas

Van Beijeren is een meester in het vastleggen van de vergankelijkheid van aardse rijkdom en de tijdelijkheid van het leven. Het is kenmerkend voor het vanitasgenre, een genre in de schilderkunst dat in Den Haag is ontstaan. In Van Beijeren's bloemstillevens speelt het thema vergankelijkheid een grote rol. Bijna verwelkte bloemen en een geopend zakhorloge - een klassiek symbool voor het verstrijken van de tijd - roepen een sfeer van voorbijgaande schoonheid en sterfelijkheid op. De bloemen weerspiegelen de vluchtigheid van het menselijk bestaan, een veelvoorkomend motief in de 17de eeuw.

Dodelijke ziektes

Het is niet zo vreemd dat dit thema een belangrijke rol gaat spelen in de schilderkunst. De 17de eeuwse samenleving is diep religieus. Bovendien liggen in deze tijd

dodelijke ziektes voortdurend op de loer. De moeder van Spinoza sterft aan tuberculose, een ziekte die veel slachtoffers eist. Spinoza is dan acht jaar oud. Naast tuberculose is de kindersterfte in de 17e eeuw bijzonder hoog; minder dan de helft van de kinderen bereikt de volwassen leeftijd.

Daarnaast teisteren pestuitbraken Europa regelmatig, waaronder in Holland in de jaren 1624-1625, 1635, 1655 en 1663-1664. Tijdens een van deze uitbraken trekt Spinoza zich terug op het platteland. Kortom, het leven in die tijd is veel minder zeker dan tegenwoordig.

De lachende en de huilende natuurfilosoof

Het eerste schilderij met het vanitas-thema is van Jacques de Gheijn II (1565-1629). Naast een schedel die prominent in beeld staat, zijn ook de tulp en twee filosofen te zien. Het zijn Democritus (460 v.Chr.) en Heraclitus (540 v.Chr.), de lachende en huilende natuurfilosofen uit de Griekse oudheid. Het zijn elkaars tegenpolen, zowel in karakter als in de manier waarop zij de wetenschap bedrijven en tot hun conclusies komen. Democritus, de grondlegger van het atomisme en briljant astronoom, herleidt tot onderdelen op een lager niveau (reductionisme), terwijl Heraclitus zich

bezighoudt met het spontaan verschijnen van structuren op een hoger niveau (emergentie). Ze komen tot hetzelfde inzicht: het is slecht met de mensheid gesteld.

9 Eerste woonhuis van Spinoza

Tussen begin september 1669 en begin februari 1671 verhuist Spinoza van Voorburg naar Den Haag, waar hij kamers huurt aan de Stille Veerkade nr. 32 bij weduwe Van Velen. Zijn kamer bevindt zich aan de achterzijde van het huis, op de tweede verdieping.

Johannes Colerus (1647-1707), een biograaf van Spinoza, biedt ons een uniek inzicht in Spinoza's leven. In zijn Korte dog waaragtige levens- beschrijving van Spinoza uit 1705 schrijft hij:

*“Hij ging er in de kost
in hetzelfde huis
waar ik
tegenwoordig woon:
namelijk mijn
studeerkamer aan de
achterkant van het
huis; zijn
laboratorium of
werkplaats op de
tweede verdieping,
waar hij sliep en
werkte.”*

Colerus, die zelf bekend staat om zijn kritische houding ten opzichte van Spinoza's ideeën, heeft daarmee bijgedragen aan wat we vandaag over Spinoza weten.

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden is in de 17e eeuw een land van contrasten. Het is het eerste land waar men officieel de vrijheid heeft om te geloven wat men wil. Maar dit geldt niet altijd voor het openbare leven. Terwijl de Republiek als een bastion van tolerantie wordt geprezen, is er wel één staatskerk: het calvinisme. Officieel is iedereen 'gereformeerd', maar in de praktijk is het land doordrenkt van religieuze spanningen en meningsverschillen. De vrijheid om te denken en geloven wat je wilt is vooral een privé-aangelegenheid, binnen de muren van huizen en in schuilkerken.

Vanaf de Reformatie ontstaan er eindeloze kerkelijke conflicten, die leiden tot een veelvoud aan christelijke stromingen en het ontstaan van verschillende politieke en religieuze partijen. Colerus, zelf een Hoogduits Lutherse predikant van de Wittenbergse richting, is nauw betrokken bij deze religieuze strijd. Deze conflicten dragen uiteindelijk bij aan de afscheiding van de Haagse Unie, het is een van de vele schisma's van de kerk.

Als een van de eerste filosofen verkondigt Spinoza dat mensen gelijk zijn en dat iedereen de vrijheid moet hebben om te geloven, denken en zeggen wat ze willen. Hij geeft als voorbeeld Amsterdam:

"De stad Amsterdam plukt de vruchten van deze vrijheid in haar grote welvaart en in de bewondering van alle andere volkeren. Want in deze zeer bloeiende republiek en nobele stad leven mensen van elke natie en geloofsovertuiging in de grootste harmonie samen. Bij hun onderlinge transacties wordt alleen gevraagd of de betrokken partijen rijk of arm zijn, en of zij te goeder of kwader trouw handelen; er is nooit sprake van religie of geloofsovertuiging, want deze spelen bij de rechter geen rol en rechtvaardigen noch veroordelen iemand."

Tractatus Theologico-Politicus 1670, hoofdstuk 20

10 De rijmende predikant

Op zoek naar een identiteit voor het kersverse vaderland (1648) bezingen schrijvers en dichters de schoonheid van dorpen en steden in de literatuur. Ook Jacob van der Does (1623-1673) draagt hieraan bij, bijvoorbeeld met een levendige beschrijving van Den Haag. In zijn werk krijgt de dichter-predikant Joannes Vollenhove (1631-1708), die op de Stille Veerkade woont, veel lof.

Leerling van Gisbertus Voetius

Vollenhove is leerling van Gisbertus Voetius (1589-1676), hoogleraar in de Godgeleerdheid en rector magnificus van de Universiteit van Utrecht. Dit betekent veel. Voetius leidt een groep theologen die zich fel verzetten tegen de filosofie van René Descartes. In de jaren 1640 ontstaat een langdurig conflict tussen Descartes en de Utrechtse theologen, onder leiding van Voetius. Voetius beschuldigt Descartes van hoogmoed en atheïsme, wat uiteindelijk leidt tot een verbod op de cartesische filosofie in Utrecht. Descartes verdedigt zich fel, publiceert brieven en verzoekschriften om zijn standpunten te verduidelijken voor het grote publiek.

Descartes' verweer en vertrek

In 1648 dient René Descartes een verzoekschrift in bij de Utrechtse vroedschap, getiteld *Verantwoordingh van Renatus Descartes aen d'achtbare overigheid...* Hierin verdedigt hij zich tegen beschuldigingen van atheïsme en

hoogmoed, en zoekt hij eerherstel. Ondanks zijn inspanningen blijft eerherstel echter uit. De Utrechtse autoriteiten nemen een afwachtende houding aan, waardoor rechtszaken eindeloos voortslepen of zelfs worden stilgelegd. Gefrustreerd door deze onwil voelt Descartes zich vastgelopen en teleurgesteld verlaat hij de Republiek. Pas na zijn dood in 1650 wint het cartesisaanse denken aan invloed. Nederlandse aanhangers van Descartes vormen een invloedrijke stroming, en zijn ideeën vinden uiteindelijk hun weg naar de universiteiten.

Spinoza's boekenkast: Verweer en publicatie

In 1648 stuurt Descartes zijn verzoekschrift naar de Utrechtse vroedschap om eerherstel te krijgen. Hij verdedigt zich uitgebreid in brieven en in het verzoekschrift, die vervolgens worden gepubliceerd. Spinoza volgt deze ontwikkelingen met belangstelling. In zijn boekenkast op de Paviljoensgracht bevinden zich zowel de brieven als het verzoekschrift. Overigens wordt niet alleen Descartes, maar ook Spinoza fel bestreden door Voetius. Geen wonder dus dat Spinoza, als buurtgenoot van Vollenhove, zijn levensmotto *Caute*—oftewel voorzichtigheid—nauwgezet naleeft.

Moraal van het verhaal: Literatuur als leidraad

De invloed van predikanten en de kerkenraad op het dagelijks leven van hun gemeenteleden is beperkt. Daarom zoekt de kerk naar nieuwe manieren om haar boodschap over te brengen. Niet door strenge tucht, maar door het goede voorbeeld te geven en poëzie te verspreiden met richtlijnen en adviezen over de juiste levensweg. Deze

poëzie heeft als doel het publiek te onderwijzen en aan te sporen tot een deugdzaam leven. Vollenhove blinkt uit in deze predikantenpoëzie, die in de tweede helft van de 17de eeuw tot de meest gelezen literatuur behoort.

Een gedicht van de rijmende predikant:

*O Davids zoon en Davids Heer,
Hoe kan ik van uw' kruisgangk zwijgen?
'k Wensch uwen kruisberg op te stijgen:
Daar val ik bij uw' kruispaal neer.
Daar leer ik wijs met vrucht vergeten
Mijn levensdroom en ijdelheid,
Bedrog, dat vleierende verleidt,
En valschen waan van veel te weten.*

– J. Vollenhoves Kruistriomf, 1750

11 Heilige Geesthofje

"De veiligste weg voor een staat is om de regel vast te stellen dat religie uitsluitend bestaat in het beoefenen van liefdadigheid en gerechtigheid."

Tractatus Theologico-Politicus 1670, hoofdstuk 20

Het Heilige Geesthofje wordt in de 17e eeuw als liefdadigheidshofje gebouwd door de Heilige Geestmeesters van de Grote Kerk. Het hofje, bestaande uit 36 huisjes in een vierkant., biedt onderdak aan armen. De Heilige Geestmeesters houden zich bezig met de zorg voor de behoeftigen en verstrekken regelmatig liefdadigheidsgiften, zoals schoenen, brood en turf voor de winter. Deze gaven worden op vaste momenten in het jaar uitgedeeld, wat zorgt voor stabiliteit in het leven van de bewoners.

Spinoza en liefdadigheid

De beroemde filosoof Spinoza woont in het huis met uitzicht op dit hofje. Volgens Spinoza bestaat de belangrijkste leer van de Bijbel uit het liefhebben van God boven alles en het liefhebben van de naaste als zichzelf. Voor hem is ware liefde voor God onlosmakelijk verbonden met het doen van goede daden. Hij is van mening dat geloof zonder werken betekenisloos is. Dit idee sluit nauw aan bij de liefdadigheid van het Heilige Geesthofje.

De zorg voor de minderbedeelden wordt in de 17e eeuw niet alleen door religieuze instellingen maar ook door

weldoeners ondersteund. De inspanningen van de Heilige Geestmeesters en andere filantropen spelen een cruciale rol in het welzijn van de armen. Hofjes zoals het Heilige Geesthofje zijn tastbare uitingen van deze naastenliefde, waarin een combinatie van religieuze overtuiging en sociale verantwoordelijkheid zichtbaar wordt.

De blijvende waarde van naastenliefde

Spinoza's filosofie benadrukt dit verder door te stellen dat ware religie bestaat in het liefhebben van God en het doen van goede werken voor de naaste. De zorg voor anderen is voor katholieken meer dan voor protestanten een algemene verplichting, omdat in de katholieke traditie naastenliefde een essentieel onderdeel van het geloof vormt. Dit gedachtegoed weerspiegelt de kern van de liefdadigheid die in het Heilige Geesthofje wordt beoefend.

12 Simon Stevin

Met Stevin gaan we terug naar de basis van de wetenschappelijke ontwikkelingen in de Gouden Eeuw. Hij behoort tot de generatie vóór Spinoza en is één van de reuzen waar sir Isaac Newton (1643-1727) over schrijft:

'If I have seen further, it is by standing on the shoulders of giants'.

brief van Newton aan Robert Hooke 15 februari 1675

Uomo universale

Net als veel wetenschappers uit de 17de eeuw is Stevin veelzijdig, een echte uomo universale. Dit begrip, dat zich vooral in de renaissance ontwikkelt, beschrijft het ideaal van de mens die zich op allerlei vlakken tot op een hoog niveau kan ontplooien. Dit sluit goed aan bij de tijd, waarin de meest interessante ontdekkingen vaak op het snijvlak van verschillende disciplines plaatsvinden. Stevin is uitvinder en doet fundamenteel onderzoek in de wiskunde, natuurkunde, linguïstiek, sociologie en musicologie. Hij vernieuwt de architectuur (vesting- en woningbouw), de waterbouwkunde (sluizen, molengangen) en ontwikkelt een nieuwe methode van boekhouden.

Wetenschap in de eigen taal

In 1600 richt Stevin de eerste ingenieursfaculteit in de Lage Landen op aan de Universiteit Leiden, de School voor Nederduytsche Mathematique. Hij draagt bij aan de brede kennisverspreiding door in de volkstaal te schrijven en les te geven. Woorden als ‘wiskunde’, ‘sterrenkunde’, ‘driehoek’, ‘hoogtelijn’, ‘scheikunde’ en ‘wijsbegeerte’ zijn door hem bedacht.

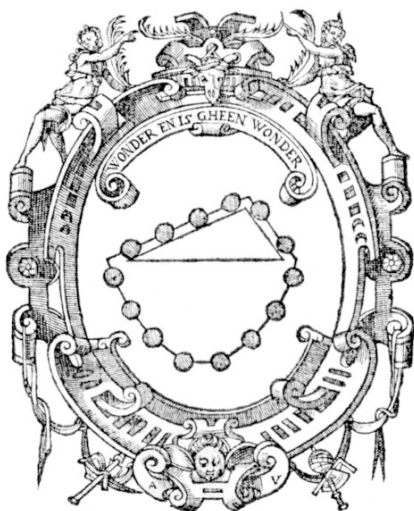
Wonder en is gheen wonder

Stevens devies ‘Wonder en is gheen wonder’ staat op het titelblad van veel van zijn werk. Voor Stevin is een natuurverschijnsel geen wonder meer zodra het wordt begrepen. Als een natuurverschijnsel door theoretische beschouwingen of experimenten begrepen kan worden, is het geen wonder meer. Dit sluit aan bij Spinoza’s ideeën in Tractatus Theologico-Politicus (TPT), waar hij stelt dat wonderen verklaard kunnen worden door bijgeloof of de wetten van de natuur, en altijd binnen de context van de verteller moeten worden bekeken.

Gevelsteen Simon Stevin

Naast het devies ‘Wonder en is gheen wonder’ wordt ook vaak een kralensnoer met twee hellende vlakken afgebeeld op de boeken van Stevin. Dit is een eenvoudig bewijs voor een formule om het evenwicht van voorwerpen op hellende vlakken te bepalen. Het is zo eenvoudig dat iemand het met gezond verstand kan volgen, zonder dat daarvoor diepgaande kennis van de exacte wetenschappen nodig is. Dit is typisch Stevin: hij introduceert een

methodologie waarin theorie (spiegheleing) en praktijk (daet) met elkaar worden gekoppeld.

Snijvlak van wiskunde en natuurkunde

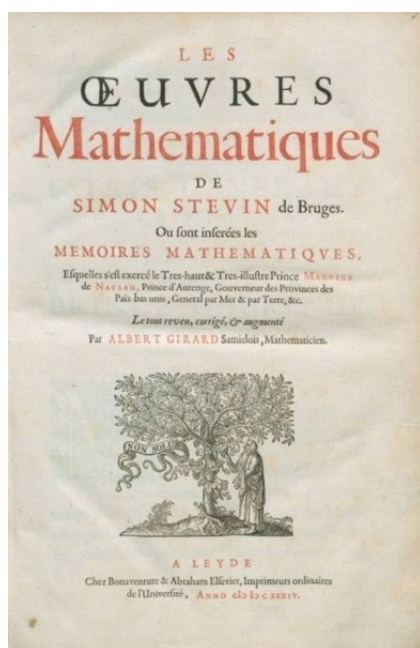
Op het snijvlak van wiskunde en natuurkunde ontdekt Stevin nieuwe ideeën voor het bepalen van het zwaartepunt van een driehoek en een paraboolsegment. Hij berekent oppervlakten en volumes. Net als

Descartes (afgeleiden) is

hij een voorloper van de volgende generatie pioniers die de methode van de integraalrekening uitwerken, namelijk Sir Isaac Newton (1643-1727) en Gottfried Wilhelm Leibniz (1643-1727).

De NWO-Stevinpremie

De NWO-Stevinpremie is, samen met de NWO-Spinozapremie, de hoogste Nederlandse onderscheiding in de wetenschap. Beide wetenschappers, Spinoza en Stevin, hebben hun sporen nagelaten in de wetenschappelijke wereld. Maar net als Spinoza, moet Simon Stevin (1542-1620) in zijn stad Den Haag nog opnieuw ontdekt worden.

[illegible]

Nota da Honra que se publica de Tuba em 6 de Nô, contra Baruch cyphreza

13 Synagoge (nu moskee)

In de Wagenstraat staat een moskee die oorspronkelijk een synagoge was. Deze synagoge vormde het hart van de Joodse wijk die hier vanaf de 17e eeuw tot de Tweede Wereldoorlog bestond. In een synagoge staat de Heilige Ark centraal, een kast waarin de Thora, de heilige wetsrollen, worden bewaard. De Thora bestaat uit de eerste vijf boeken van de Tenach, de Joodse bijbel, waarin de vroegste geschiedenis van het Joodse volk wordt verteld. Elke sabbat wordt een deel van de Thora voorgelezen, en binnen een jaar wordt de hele tekst gelezen.

Uitverkoren Volk?

In de Joodse traditie wordt vaak gezegd dat het Joodse volk het uitverkoren volk van God is. De filosoof Spinoza keek hier anders tegenaan. Volgens hem betekende 'uitverkoren zijn' niet per se dat de Joden een speciale band met God hadden. Hij zag deze uitverkiezing eerder in historisch perspectief, bijvoorbeeld in de tijd dat de Joden een eigen staat hadden. In de 17e eeuw was dat niet meer het geval—nu wel, natuurlijk.

Het Oude Testament

Het Oude Testament is een belangrijk onderdeel van de Joodse cultuur en was oorspronkelijk bedoeld voor het Joodse volk. Later werd het ook door het christendom overgenomen, waardoor het door veel meer mensen werd

gelezen. Spinoza vond dat je de Bijbel niet letterlijk moest nemen, omdat de historische context belangrijk is.

Kritiek op de Bijbel

Spinoza merkte op dat er in de Bijbel tegenstrijdigheden en subjectieve interpretaties voorkomen. Hij vond het belangrijk om deze te erkennen, zodat mensen de tekst niet onterecht als absoluut gezaghebbend beschouwen.

De Talmoed

Naast de Thora is ook de Talmoed een zeer belangrijk boek in het Jodendom. De Talmoed bevat een zeven eeuwen durend debat tussen honderden Joodse geleerden. Het bestuderen van de Talmoed vereist veel logisch denken en redeneren. Debat is dan ook een belangrijk onderdeel van de Joodse cultuur. Hoewel meningen soms flink kunnen verschillen, gebeurt dat meestal op een respectvolle manier.

Op 27 juli 1656 wordt Spinoza uit de Portugees-Joodse gemeenschap van Amsterdam verbannen. De ban houdt in dat niemand met hem mag spreken of in zijn buurt mag komen. Deze gebeurtenis leidt waarschijnlijk tot zijn vertrek uit Amsterdam, waarna hij via Rijnsburg en Voorburg in Den Haag terechtkomt.

Het debat tussen Spinoza en de Joodse gemeenschap stopt abrupt toen hij uit de gemeenschap werd verbannen. Zijn reactie op deze verbanning is helaas verloren gegaan.

De Kabbalah

Terwijl de geleerden van de Talmoed zich vooral richten op de toekomst en de komst van de Messias, houden de kabbalisten zich bezig met het verleden en de oorsprong van alles. Ze proberen het ongrijpbare, de En-Sof, te begrijpen. Sommigen denken dat je Spinoza's ideeën niet kunt begrijpen zonder kennis van de Kabbalah. Spinoza vertaalde En-Sof als 'substantie', wat volgens hem gelijkstaat aan het ene wezen dat eeuwig is.

Spinoza zelf had een kritische houding ten opzichte van bepaalde kabbalistische interpretaties en praktijken. In hoofdstuk 9 van de *Tractatus Theologico-Politicus* uit hij zijn

kritiek op sommige kabbalisten. Hij beschrijft hen als "kabbalistische beuzelaars" en spreekt zijn verbazing uit over hun dwaasheid, waarbij hij aangeeft dat hij nooit heeft kunnen begrijpen hoe absurd hun opvattingen zijn.

14 Mescidi Aksa Moskee

De Mescidi Aksa Moskee biedt een interessante gelegenheid om de kruisbestuiving tussen islamitische filosofen en de filosoof Spinoza te belichten, die afstamt van Joodse voorouders die via Portugal en Frankrijk naar de Republiek kwamen. Spinoza absorbeert filosofische invloeden uit het zuiden, die via historische handelsroutes hun weg naar Nederland vinden.

Spinoza's denken staat in een lange traditie van rationalisme die zijn oorsprong vindt in de Arabische Verlichting in Bagdad, zo'n achthonderd jaar voordat de Europese Verlichting in het Westen begint. Het is een tijd waarin wetenschap en filosofie tot ongekennde hoogtes opstijgen. Filosofen zoals Al-Fârâbî (870-950) leggen de basis voor een rationalistische benadering die de rede boven het geloof stelt. Dit Arabische rationalisme sijpelt via het Iberisch Schiereiland door naar het Westen.

Het werk van de Spaans-Marokkaanse denker Averroës (Ibn Rushd) (1126-1198) breidt deze traditie verder uit. Hij stelt dat geloof en wetenschap strikt gescheiden moeten worden. Volgens hem zijn er twee manieren om de waarheid te vinden: de weg van het geloof (openbaring) en de weg van de rede (logisch nadenken). Beide zijn waardevol, maar mogen elkaar niet tegenspreken.

Deze ideeën beïnvloeden direct of indirect Spinoza, een nakomeling van Joden uit Portugal. Het Traktaat waarin de verhouding tussen filosofie en profetie wordt uitgewerkt staat onder invloed van de middeleeuwse joodse filosoof Maimonides (1135-1204). Spinoza ziet ook twee wegen naar

de waarheid: die van de rede en die van de openbaring. In zijn denken leiden beide echter naar de kern van alles wat bestaat: God, of de Natuur.

De Joodse filosofie van de middeleeuwen werd in belangrijke mate gevormd in het culturele en intellectuele klimaat van Al-Andalus (Islamitisch Spanje), en het is ondenkbaar zonder de invloed van de islamitische filosofie. Het vocabulaire van invloedrijke filosofen zoals Maimonides is namelijk sterk ontleend aan islamitische denkers zoals Averroës en al-Fārâbî. Het is daarom van groot belang om Spinoza's opvattingen niet alleen te vergelijken met die van Maimonides, maar ook met de ideeën van islamitische filosofen.

15 Joodse monumenten

Tot de Tweede Wereldoorlog had Den Haag een grote joodse gemeenschap. Dit wijkje stond bekend als de Paddemoes, het 'Jodenbuurtje' bij de Nieuwe Kerk.

Bronzen Amalek Kunstwerk

Het monument is ontworpen door de Haagse kunstenares Anat Ratzabi en onthuld in 2018. Het toont een deur op een kier, met daarnaast twee bronzen koffers die symbool staan voor de deportatie van de Joden. Dick Stins is de ontwerper van het bronzen Amalek kunstwerk, dat werd gemaakt in 1967 en enkele jaren geleden nog op een gevel aan de Gedempte Gracht hing. Het monument herinnert ons aan de deportatie van de Joden: 14.000 Joden uit Den Haag werden gedeporteerd, waarvan zeker 12.000 werden vermoord.

Joods Kindermonument

Dit klimrek is opgericht ter nagedachtenis aan de Joodse kinderen die hier op school zaten. Het bestaat uit roestvrijstalen stoelen, waarop de namen van de 2.000 gedeporteerde kinderen zijn gegraveerd. Deze kinderen hebben de oorlog niet overleefd. Om het monument heen ligt een ring met de tekst: 'Verdwenen is de Joodse buurt. Verdwenen zijn de kinderen.' In het klimrek zelf zijn de voornamen van 400 kinderen gegraveerd.

16 Grafmonument van Spinoza

"De vrije mens denkt aan niets minder dan aan de dood, en zijn wijsheid is een overpeinzing van het leven, niet van de dood."

Ethica, Deel IV, Propositie 18 toelichting.

Spinoza legt uit dat deugd - handelen volgens de rede - de enige echte kracht van de menselijke natuur is. De vrije mens, die volgens de rede leeft, kan emoties beheersen. Het leven in overeenstemming met de rede leidt tot zelfbeheersing, geluk en ware vrijheid.

Huurgraf 162

Spinoza vindt dat de mens niet over de dood, maar over het leven moet nadenken (Meditatio Vitae). Een gedachte om bij stil te staan bij deze laatste rustplaats van Spinoza.

Op 25 februari 1677 vertrekt een rouwstoet vanaf de Paviljoensgracht naar de Nieuwe Kerk aan het Spui, waar Spinoza wordt begraven in huurgraf 162. Dit is vlakbij de graven van de vermoorde raadpensionaris Johan de Witt en zijn broer Cornelis. Spinoza wordt in deze protestantse kerk begraven, omdat hij sinds 1656 door zijn Joodse gemeenschap in Amsterdam is verbannen, wat hem de toegang tot een Joodse begraafplaats ontzegt.

"Vervloekt zij hij bij dag en bij nacht; vervloekt zij hij als hij zich neerlegt en opstaat. Vervloekt zij hij bij vertrek en bij terugkeer."

Het Amcha Monument

Na de ruiming van zijn huurgraf zijn zijn resten vermoedelijk in de kerktuin verspreid. Ter herdenking van Spinoza's 250ste sterfdag onthult Johan Carp een gedenksteen met de tekst:

"Deze aarde dekt het gebeente van Benedictus de Spinoza, oudtijds in de Nieuwe Kerk begraven."

Precies 300 jaar na de banvloek, op 3 september 1956, wordt het Amcha Monument onthuld. Dit monument, gemaakt door beeldhouwer J.G. Wertheim, toont Spinoza's portret met het woord "CAUTE" en een zwarte basaltsteen met het Hebreeuwse woord "Amcha". Amcha, het codewoord dat overlevenden helpt bij het identificeren van mede-Joden in het door oorlog geteisterde Europa, is een afkorting van Amcha Yisrael, wat "het volk Israël" betekent.

Caute

Spinoza's lijfspreuk "CAUTE", wat "voorzichtig" betekent, is ook in zijn eigen stempel verwerkt. Op het monument staat een afbeelding van zijn stempel, waarin de letters BDS en een tekening van een roos met stekels te zien zijn. Deze roos verwijst naar het Latijnse woord Spinosus, wat "doornachtig" betekent, net zoals de stekels van een roos.

De stempel zie je bijvoorbeeld op het kattenbelletje dat Spinoza na afloop van het bezoek dat de beroemde Duitse natuurfilosoof en wiskundige Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) aan hem brengt in Den Haag in 1671. Hier klinkt een beladen sfeer door. Hier is iets misgegaan. In de tolerante Republiek werd Spinoza vaak weggezet als 'atheïstische jood', een gevaarlijke aantijging. Terwijl Spinoza na de gedachtenwisseling met Leibniz het gevoel had begrepen te zijn, bleek dit, tot zijn teleurstelling, niet zo te zijn.

*Zeergeleerde en edele Heer,
Dank voor uw brief die ik heb gelezen. Het spijt me dat
mijn redelijk heldere (dacht ik) uiteenzetting u niet
overtuigde. Graag een reactie op dit kattebelletje.
Edelachtbare, Geheel de Uwe, B. despinoza*

Eerste protestantse kerk

Het is een bijzondere plek hier achter de Nieuwe Kerk in Den Haag. Deze kerk is de eerste in de stad die specifiek als protestantse kerk is gebouwd, met een plattegrond die op de kansel is gericht. Het is een centraalbouw, wat betekent dat de ruimte rondom het preekgestoelte is georganiseerd.

Spinoza vindt dat ceremonies en kerkelijke regels hun functie hebben om mensen in een gemeenschap bij elkaar te houden en hun cultuur te versterken. Ze moeten echter niet worden verward met de universele goddelijke wet.

Eruditissime Nobilissime De

*Stedulam, quam scripsi dignatus es mittere, legi, magnamq;
pro eiusdem communicatione aggratias. Dulce, quod mentem
tuam, quam tamen credo te satis clare exposuisse, non satis
assagui potuerim. Precor itaq; ut ad haec pauca mihi respon-
dere non grave sit*

Vrumpissime

Ex auctore

B. Despincken

*Haga comiti
9 nov 1671*

Nobilissimo Anglimio D^o

*D^o Polfredo Guiljelmo Lebrunio
Iuris u. Doctori et Consiliario
Moguntino*

mainte

Sigillum

Einde